

Еволюція теоретичних уявлень про баланс як основну форму фінансової звітності

Постановка проблеми. Фінансова звітність для зовнішніх заінтересованих користувачів (інвесторів, кредиторів, фінансових аналітиків, громадських організацій тощо) – це практично єдине джерело інформації про стан і діяльність підприємства. У теоретичній площині її розвиток багато в чому визначається спрямованістю економічних теорій, які описують, пояснюють та прогнозують еволюцію суспільно-економічних відносин. Разом із тим бухгалтерський облік як наука (зародження якої датують ХІХ ст.) теж впливає на формування сучасної фінансової звітності, концепції її побудови й представлення. Цей вплив проявляється, наприклад, через балансові теорії.

Теорії балансу, з одного боку, є невід’ємною складовою теорії бухгалтерського обліку, а з іншого – самостійними науковими течіями, які визначають і трактують мету, порядок та принципи формування й розвитку балансу. Бухгалтерський баланс уже впродовж тривалого часу був і залишається ключовим компонентом фінансової звітності. При цьому в балансових теоріях він розглядається не як табличний спосіб подання узагальненої інформації чи стандартизована форма представлення сальдо згрупованих за статтями рахунків, а як модель, здатна охарактеризувати стан господарюючого суб’єкта за рядом показників.

Таким чином, баланс (звіт про фінансовий стан), на відміну від решти нині чинних форм фінансової звітності, має теоретичну платформу, а отже, його структура (розділи

активу й пасиву), перелік статей (основних і додаткових), порядок обчислення розрахункових показників вибудовано на науковій основі. Теорії балансу вивчаються при викладанні магістерських програм у переважній більшості вищих навчальних закладів різних профільних напрямів. Проте донині їхні постулати не мають однозначного сприйняття й викликають протиріччя, зокрема, у вітчизняних методологів бухгалтерського обліку. Це пов’язано з надто кардинальними поглядами представників кожної з теорій та їх суттєвим впливом на остаточний варіант представлення зведених облікових даних у балансі відповідної господарської одиниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання еволюції балансу як форми фінансової звітності розглядаються багатьма вченими впродовж кількох століть. Це унеможливило існування єдиного погляду щодо його структури, порядку розміщення й способу узагальнення статей тощо та породжує нові дискусії і течії в балансознавстві.

У переважній більшості наукових джерел [1, 3, 6] розглядаються лише дві балансові теорії: статична й динамічна. Проте детальніший аналіз показує, що такий поділ не є вичерпним. Так, окремі вчені виділяють також органічну та еволюційно-адаптивну балансові теорії [2, 4, 7]. Відсутність серед науковців одностайної думки щодо кількості теорій балансу, причин їх виникнення й природи впливу на сучасну фінансову звітність породжує необхідність дослідження розвитку теоретичних уявлень про баланс і його призначення.

* Науковий керівник – В.М. Жук, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН.

© В.В. Кебко, 2016

Мета статті – розкрити еволюцію теоретичних уявлень про мету та структуру (компонентну наповненість) балансу як основної форми фінансової звітності.

Виклад основних результатів дослідження. Балансові теорії бухгалтерського обліку сформувалися у другій половині XIX ст. [5, с. 17]. Їхнє виникнення було зумовлено відведенням балансу ролі головної облікової концепції. Погляди вчених, яких зараховують до тієї чи іншої течії з вивчення природи бухгалтерського балансу, суттєво різняться залежно від того, прибічниками якої вони є. Разом із тим існування значних відмінностей між різними балансовими теоріями не виключає наявності спільних рис.

Так, представники балансових теорій отожднювали бухгалтерський облік з окремою галуззю математики. Обґрунтуванням цьому було те, що облік оперує цифрами, які не завжди є конкретними й досить часто мають абстрактний характер. При цьому особливе місце відводилося обліковим процедурам, які через сувору формалізацію здатні були перетворити облік на математичну мову господарської діяльності підприємства.

Документи і реєстри, які опрацьовувалися працівниками бухгалтерських служб, визначали суть обліку. Таке трактування дало змогу вченим-дослідникам балансу зробити внесок у розвиток інформаційних технологій, відійти від хронологічної реєстрації фактів господарського життя у журналах, удосконалити план рахунків тощо.

У балансових теоріях значна увага сконцентрована на процедурному аспекті бухгалтерського обліку. Так, професор Я.В. Соколов, описуючи німецьку школу бухгалтерського обліку XIX-XX ст., зазначав, що в той час було характерним поділ обліку на дві складові: виробничу й торговельну [9, с. 93]. При цьому ці дві складові вважалися абсолютно незалежними одна від одної, хоча й взаємодоповнюючими.

У переважній більшості наукових джерел розглядаються лише дві балансові теорії: статична й динамічна. Проте детальніший аналіз показує, що такий поділ не є вичерпним. Окремі вчені виділяють органічну, еволюційно-адаптивну та економетричну балансові теорії.

Основоположниками теорії статичного балансу вважаються І. Шер, М. Берлінер, Г. Бідерманн, В. Ле Кутр, Г. Сімон, Т. Хольцер й ін. Вони, пояснюючи мету складання балансу, виходили з необхідності попередження ймовірного банкрутства підприємства, зумовленого одночасним зверненням кредиторів із вимогою погашення боргових зобов'язань [2, с. 46-47]. Для цього в облікову систему вводилася обов'язкова періодична інвентаризація майна та його переоцінка за поточними ринковими цінами.

Статична інтерпретація балансу передбачає максимальне задоволення потреб кредиторів. При цьому актив відображає майно, яким володіє підприємство і яке може бути використане для погашення його боргових зобов'язань, тоді як пасив є віддзеркаленням таких боргів [5]. Наприклад, розділ «Власний капітал» сучасного Звіту про фінансовий стан прихильниками даної теорії інтерпретувалася як борг підприємства перед власниками. Баланс поділявся на дві частини: майно і капітал. Оскільки фінансовому результату діяльності підприємства відводилася другорядна роль, сучасний рахунок 44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)» трактували як субрахунок до рахунка «Капітал».

Такий підхід до структурної побудови балансу зумовив відповідні зміни в обліковій методології, а саме:

критеріях віднесення об'єкта обліку до активу (пасиву). До активу балансу зараховувалося лише майно, яке є власністю підприємства й може бути реалізоване. Кошти господарюючого суб'єкта, спрямовані не на придбання потенційного збутового майна, визнавалися його збитками;

послідовності розміщення статей у балансі. Оскільки будь-яке майно підприємства розглядалося з погляду його потенційної швидкості переведення в грошовий еквівалент, то всі статті балансу групувалися за ступенем зростання ліквідності;

підборі методів оцінки. Орієнтація статичної теорії на задоволення боргових вимог зумовила застосування в обліку оцінки за цінами можливого продажу, що призвело до застосування такого підходу, як переоцінка;

визначенні фінансового результату діяльності. Діяльність суб'єкта господарювання вважалася прибутковою, якщо вартість чистого майна (різниця між вартістю майна та розміром зобов'язань перед контрагентами) на кінець звітної періоду перевищувала його вартість на початок звітної періоду. При цьому наголошувалося на тому, що реальний фінансовий результат функціонування підприємства можна визначити лише за умови повного припинення його діяльності (ліквідації).

Е. Вальбах, Е. Косіоль, В. Рігер, О. Рудановський, Г. Шеффлер, О. Шмаленбах й ін. є представниками динамічної інтерпретації сутності балансу. В основі їхніх ідей лежить бачення активу балансу як витрат, які ще не стали доходами, а пасиву – як доходів, які з часом мають трансформуватися у витрати [6, с. 14]. Теорія динамічного балансу місію складання балансу вбачає у задоволенні потреб та інтересів власників бізнесу, які полягають в одержанні інформації про фінансові результати діяльності господарюючого суб'єкта [1]. Тому елементи активу й пасиву розглядаються як окремі стадії руху витрат і доходів підприємства.

О. Шмаленбах був переконаний, що динамічний баланс – це «співвідношення активного та пасивного резерву сил, показуючи фінансові результати з урахуванням тимчасових відносин між матеріальними і фінансовими оборотами» [3, с. 63]. При цьому баланс мав ілюструвати переміщення господарських засобів та джерел їх утворення (тобто динаміку господарського процесу). Це в свою чергу зумовлювало розробку класифікації рахунків бухгалтерського обліку, виходячи з стадій руху капіталу. Останніми є такі: грошові кошти → сировина, матеріали, обладнання → виробничий процес → готова продукція, товар → грошові кошти, дебіторська заборгованість.

Динамічний баланс формується на основі первинних документів, в яких зафіксовано факти господарського життя, виражені в грошовій оцінці. Такий баланс вважався правдивим, оскільки ґрунтувався на вартісних, документально зафіксованих показниках, тоді як переоцінка його статей вносила елемент суб'єктивізму, обману й викрив-

лення у визначення ефективності функціонування підприємства.

Виходячи з вищенаведеного, в балансі має відобразитися: капітал лише в сумі фактичних внесків власників (засновників), а не в повному номінальному розмірі; майно, власність на яке набувається через понесення грошових витрат, а не через безоплатне одержання. Для одержання доходів підприємству потрібно понести витрати капіталу (витрачати оборотні активи, нараховувати амортизацію тощо). Під кредиторською заборгованістю прихильники динамічної концепції балансу розуміють очікуваний відплив активів, який втілюється у русі коштів.

Динамічна інтерпретація структури, змісту та призначення балансу також привнесла ряд новацій у методологію бухгалтерського обліку, які стосувалися:

критеріїв визнання активу. Активом може бути визнаний лише той об'єкт, одержання якого супроводжувалося понесенням грошових витрат (незалежно від форми контролю над ним). Наприклад, безоплатно одержане майно не може бути відображене в балансі, оскільки підприємство не здійснило жодних витрат, щоб стати його власником. Актив демонструє куди вкладаються кошти для одержання прибутку;

послідовності розміщення статей у балансі. Елементи активу балансу групуються, виходячи з терміну окупності понесених для їх одержання витрат (оборотні й необоротні);

підходу до оцінки. Щоб власник мав змогу визначити фінансовий результат діяльності підприємства чи окремої господарської операції, майно підлягало оцінці за собівартістю (фактично понесеними витратами). Переоцінка в обліку не допускалася, щоб уникнути викривлення в обчисленні прибутку (збитку);

визначення фінансового результату діяльності. Фінансові результати обчислюються за періодами на основі зіставлення доходів із витратами, які супроводжували їх одержання. Рахунок «Прибутки та збитки» – аналог сучасного рахунка 44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)» виконує визначальну роль, оскільки всі облікові записи здійснюються лише для правильного визначення фінансового результату. Чистий при-

буток/збиток дорівнює зміні власного капіталу, вкладеного в підприємство.

Компромісом між статичною й динамічною інтерпретаціями балансу, що поєднує їхні ідеї та намагається розв'язати проблему методологічного дуалізму в бухгалтерському обліку, зокрема в оцінці активів, вважають органічну балансову теорію. Свою назву дана теорія балансу одержала завдяки трактуванню підприємства як живого організму (клітини) [10, с. 317], який функціонує в ринковому середовищі. Її засновником вважається німецький учений Фріц Шмідт [8]. Його погляди і напрацювання розвивали А. Гудекен, Дж. С. Бонб्राйт, Ж.Б. Дюмарше, Т. Лімперг, А. Мокстер, Г.В. Свіней та ін.

Ф. Шмідт дотримувався думки, що через швидкість втрачання інформацією своєї актуальності користувачі звітності (насамперед управлінський персонал) потребують щоденних балансів. Така характеристика притаманна обліковим даним через їх вираження у грошовому вимірнику, який швидко змінює свою купівельну спроможність.

Як зазначає професор М.Л. П'ятов, аналізуючи органічну інтерпретацію балансу, «грошова оцінка може повністю відповідати дійсності тільки в одному випадку, коли мова йде власне про гроші. Всі інші ситуації – це лише спроба охарактеризувати економічні блага або джерела їх формування за допомогою їх оцінки в грошах – не менше, але й не більше того» [8, с. 38]. У зв'язку з цим основним завданням органічного балансу є ліквідація нестійкості грошового вимірника, що зумовило надання натуральному вимірникові першочергового значення.

В органічній теорії балансу вперше було розкрито відмінності між визначенням фінансового результату за динамічною і статичною концепціями. Наприклад, динамічний баланс давав уявлення про фактичний прибуток/збиток на основі порівняння доходу з обороту й понесеними витратами на відновлення капіталу, тоді як статичний – про уявний (умовний, фіктивний, абстрактний) фінансовий результат як різницю між початковою та відновною вартостями майна підприємства (прибуток від переоцінки активів). При цьому в балансі, на думку Ф. Шмідта,

необхідно відображати обидва види фінансового результату – фактичний і фіктивний.

Активи в бухгалтерському обліку відповідно до поглядів представників органічної теорії балансу слід оцінювати не за собівартістю й не за поточними цінами, а за репродуктивною вартістю. Під останньою розуміли суму коштів, яку потрібно було витратити підприємству для придбання ідентичного активу на відповідну дату.

Такий вид оцінки не уможлилював достовірно визначити платоспроможність господарюючого суб'єкта та величину одержаного доходу від відчуження даного активу, але фіксував розмір доходу від володіння ним. Описане трактування доводить про необхідність використання в обліку рахунків, які б відображали суми сформованих у підприємстві резервів.

Останнім часом спостерігаються активні спроби доповнити традиційну систему бухгалтерського обліку новими об'єктами, інструментами, методами пізнання тощо. До теоретичних складових таких намагань відносять також еволюційно-адаптивну теорію балансу. Вона характеризується вивченням, розробкою й інтерпретацією похідних (трансформованих) балансів. Під похідними балансними звітами розуміють баланси, сформовані на основі нетрадиційних підходів до формування та узагальнення облікової інформації. Такі звіти формуються, як правило, для задоволення потреб управлінського персоналу підприємства і його власників. Розрізняють такі види похідних балансів, як актуарні, імунізаційні, синергетичні, стратегічні, мережеві, віртуальні, фрактальні, хеджовані, дисконтовані, нульові тощо [4, с. 33].

Еволюційно-адаптивна теорія балансу зародилася, як і решта вищеописаних, у Німеччині. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. вважається періодом її найбільшого поширення. До представників даної теорії належать такі вчені: І.М. Багата, Й. Бетге, Д. Блекуелл, Н.А. Бреславцева, Д.В. Курсєєв, В.І. Ткач, Г. Хірш, А.С. Чешев та ін.

Для еволюційно-адаптивної балансової теорії характерним є пристосування елементного складу методу бухгалтерського обліку до випереджального відображення господарських операцій, імовірних їхніх наслід-

ків, ризиків тощо для прийняття управлінських рішень. При цьому інформація, яка є вихідною, має бути достовірною й верифікованою, незалежно від обраної облікової методології.

Еволюційно-адаптивну теорію балансу покладено в основу креативного обліку, заснованого на творчості бухгалтера, його професійному судженні та знаннях із суміжних галузей (зокрема, фінансового аналізу). Баланс, який ґрунтується на еволюційно-адаптивних засадах, націлений на ілюстрацію майбутніх можливих змін і їхнього впливу на структуру активів, капіталу й зобов'язань. Він використовується для оцінки ефективності інвестиційної політики, обраної стратегії розвитку підприємства, якості прийняття певних бізнес-рішень тощо. Таким чином, похідний балансовий звіт може відображати лише нинішній або майбутній фінансовий стан підприємства. В основу його складання покладено принцип гіпотетичної реалізації.

Для заповнення нетрадиційної форми подання облікових даних традиційна інформація з бухгалтерського обліку підлягає трансформації, напрямком якої задається кінцевою метою формування балансу. Тобто дані, перенесені з первинних документів до системи фінансового обліку, піддаються коригуванню та уточненню, що супроводжується формуванням додаткових бухгалтерських проведень.

При цьому складання похідних балансових звітів неможливе без переоцінки активів і пасивів підприємства з метою визначення їхньої реальної вартості. Для підприємств, акції яких знаходяться у публічному доступі, оцінка провадиться на основі біржових цін, тоді як для інших суб'єктів господарювання використовують ринкові ціни.

Таким чином, еволюційно-адаптивна теорія балансу концентрується на визначенні ринкової вартості підприємства, окремих його активів чи пасивів на різних етапах розвитку, націлена на майбутнє й містить низку елементів, притаманних фінансовому аналізу, плануванню, прогнозуванню тощо.

Вищеописані результати аналізу показують, що сучасний баланс ґрунтується на теоретико-методологічних засадах, утворених

поєднанням ідей різних балансових теорій. Це породжує ряд методологічних проблем (невідповідностей) формування балансу, оскільки чинна форма Звіту про фінансовий стан, переслідуючи низку різнонаправлених цілей, ставить під сумнів достовірність наведених у ній даних.

Так, статична балансова теорія, розглядаючи баланс як засіб задоволення інформаційних потреб кредиторів, метою його складання визнає оцінку платоспроможності, динамічна – визначення достовірного фінансового результату діяльності, органічна – надання інформації про реальну вартість активів та прибуток/збиток, еволюційно-адаптивна – формування уявлень про вартість компанії, її активів і пасивів, результати функціонування у майбутньому.

Різні цілі узагальненого представлення даних бухгалтерського обліку у балансовому звіті породжують варіації в його методології. Нині ці альтернативні варіанти облікової методології, поєднуючись, лягли в основу сучасного Балансу. Наприклад, враховуючи ідеї динамічної теорії балансу, в обліку закріплено принцип історичної (фактичної) собівартості, а активи ранжуються на оборотні й необоротні. Під впливом статичної концепції в обліку допускається переоцінка основних засобів, а майно підприємства визнається активом тільки за умови наявності у господарюючого суб'єкта права власності на нього. На основі органічної теорії балансу в обліку почали використовувати оцінку за репродуктивною вартістю, метод ЛФО та різні види резервів. Еволюційно-адаптивна теорія балансу змінює часову орієнтацію облікової методології за рахунок використання футуристичного принципу.

Таке поєднання ідей балансових теорій не лише не сприяє досягненню вищезазначених цілей, а й зумовлює низку методологічних невідповідностей. Так, запровадження футуристичного принципу (орієнтація на ймовірні майбутні події) суперечить природі бухгалтерського обліку, який націлений на роботу з фактами господарського життя. У балансі спостерігається змішування облікових даних: активи оцінюються за сумою фактичних витрат на їх придбання, але сучасні правила обліку не забороняють переоціню-

вати об'єкти основних засобів (тоді як переоцінка кредиторської заборгованості не здійснюється); використання різних видів оцінки, що ускладнює (а інколи навіть унеможлиблює) порівняння звітних даних не лише різних підприємств, а також одного підприємства за різні періоди. Фінансовий результат (прибуток, збиток) звітних періодів підприємств різних галузей економіки часто має умовний характер, оскільки залежить від обраних методологічних прийомів, не підкріплений реальними грошовими ресурсами і не має достатньо достовірних еквівалентів в активі.

Висновки. Розкриваючи різні цілі складання фінансової звітності, статична, динамічна, органічна й еволюційно-адаптивна концепції балансу проілюстрували альтернативні варіанти облікової методології, які легко поєднуються та лежать в основі сучасного Звіту про фінансовий стан. Практи-

чне сполучення ідей головних балансових теорій, на перший погляд, вирішує низку суперечностей, що існували впродовж десятків років. Проте насправді таке змішування стає причиною того, що сучасний баланс не в змозі бути достовірною основою ні для визначення рівня платоспроможності підприємства, ні для оцінки фінансового результату його діяльності.

Оскільки баланс (Звіт про фінансовий стан) підприємства є найважливішою методологічною основою й інформаційним джерелом для складання усієї фінансової звітності, чинна методологія формування його показників потребує додаткового теоретичного обґрунтування та практичної перевірки на основі ідентифікації мети (цілей, завдань), яку має реалізувати сучасна фінансова звітність в умовах інституційних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Булгакова С. В. Бухгалтерская мысль и балансоведение [Текст] : Методические указания и тесты : учеб. пособие / С. В. Булгакова. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2003. – 32 с.
2. Воробьева О. А. Бухгалтерская мысль и балансоведение [Текст] : учеб. пособие / О. А. Воробьева. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2011. – 184 с.
3. Ганін В. І. Теоретичні основи бухгалтерського обліку [Текст] : навч. посіб. / В. І. Ганін, Т. В. Синиця. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
4. Денисевич Ю. В. Развитие балансового метода в бухгалтерском учете [Текст] : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика / Юлия Валерьевна Денисевич. – Ростов-на-Дону, 2014. – 226 с.
5. Заббарова О. А. Балансоведение [Текст] : учеб. пособие / О. А. Заббарова. – М. : КНОРУС, 2007. – 256 с.
6. Новиков И. В. Немецкая школа бухгалтерской мысли во второй половине XIX-начале XX века [Текст] / И.В. Новиков // Инновационная экономика : матер. междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2014 г.). – Казань : Бук, 2014. – С. 12-15.
7. Пилипенко Л. М. Балансові теорії, еволюційно-змістові та структурні аспекти / Л. М. Пилипенко // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/12552/1/59_305-310_Vis_722_menegment.pdf.
8. Пятов М. Л. Фриц Шмидт и его теория органического баланса [Текст] / М. Л. Пятов // Бух. 1С. – 2013. – № 4. – С. 37-40.
9. Соколов Я. В. История бухгалтерского учета [Текст] : учеб. / Я. В. Соколов, В. Я. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 272 с.
10. Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней [Текст] : учеб. пособие / Я. В. Соколов. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2016 р.

*